

Κεφάλαιο 1

Κείμενο και παράδοση

Donald J. Mastronarde

Ο σύγχρονος αναγνώστης μπορεί να συναντήσει το αρχαίο κείμενο των σωζόμενων έργων του Ευριπίδη σε πολλές μορφές: ως έντυπο είτε σε ολοκληρωμένες εκδόσεις όπως αυτή της σειράς Oxford Classical Text (Diggle 1981–1994) ή της σειράς Loeb Classical Library (Konvacs 1994–2002) είτε σε μεμονωμένες εκδόσεις καθεμίας τραγωδίας που κυκλοφορεί συνοδευόμενη από μετάφραση ή/και σχόλια, είτε σε ψηφιακή μορφή σε πολύ γνωστές ιστοσελίδες του διαδικτύου. Παρά τις ασήμαντες παραλλαγές στη διατύπωση και στη στίξη από τη μια έκδοση στην άλλη, οι σύγχρονες εκδοχές ακολουθούν ορισμένες συμβάσεις. Οι λέξεις χωρίζονται με διαστήματα και φέρουν τόνους, πνεύματα και αποστρόφους όπου χρειάζεται. Τα κύρια ονόματα και τα επίθετα είναι κατά κανόνα οι μόνες λέξεις που αρχίζουν με κεφαλαίο. Οι φράσεις και οι προτάσεις καταλήγουν σε ένα από τα τέσσερα σημεία στίξης (κόμμα, άνω τελεία, τελεία και ερωτηματικό). Σε κάθε εναλλαγή ομιλητή, σημειώνεται το όνομα του νέου ομιλητή συντομογραφημένο στο αριστερό περιθώριο. Τα λυρικά μέρη ξεχωρίζουν οπτικά με τον ορισμό των στροφών ή με τη χαρακτηριστική διαφορά του μεγέθους του στίχου. Ανά διαστήματα σημειώνεται η αρίθμηση των στίχων, ώστε να διευκολύνονται οι αναφορές στο κείμενο. Σε πολλές εκδόσεις παρατίθενται διαφορετικές αναγνώσεις στο κριτικό υπόμνημα (*apparatus criticus*), που τοποθετείται συνήθως στο κάτω μέρος της σελίδας. Προκειμένου να κατανοήσουμε γιατί υπάρχουν διαφορές μεταξύ των εκδόσεων και πόσο αξιόπιστες είναι αυτές οι λεπτομέρειες ώστε να χρησιμοποιηθούν στην ανάλυση των τραγωδιών ή για την άντληση στοιχείων για λογοτεχνικούς, φιλολογικούς ή παιδαγωγικούς σκοπούς, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε λίγα πράγματα για τη γενικότερη ιστορία της παράδοσης των έργων του Ευριπίδη στο διάστημα των 24 αιώνων από τον θάνατό του.

1. Τα πρώτα αντίγραφα

Όταν ο Ευριπίδης συνέθετε τις τραγωδίες του, πιθανότατα έγραφε σε παπύρινους κυλίνδρους, αν και για τη σύνταξη πρόχειρων σχεδίων ίσως να χρησιμοποιούσε κέρινες πλάκες, μεμονωμένα φύλλα παπύρου (ίσως ακόμη και ανακυκλωμένα) ή όστρακα. Για να προχωρήσει στην παραγωγή και τη σκηνοθεσία, ο ίδιος, και πιθανόν και ο πρωταγωνιστής, θα χρειαζόνταν ένα αντίγραφο με ολόκληρο το κείμενο. Για τον δευτεραγωνιστή, τον τριταγωνιστή και τον χοροδιδάσκαλο θα αρκούσαν τμηματικά χειρόγραφα, ενώ ένα ανέκδοτο αναφέρει πως τα μέλη του Χορού μάθαιναν τα λόγια επαναλαμβάνοντας τα λόγια του χοροδιδάσκαλου (Kannicht 2004, μαρτ. 70 = Πλούτ., *Ηθικά* 46B). Δεν γνωρίζουμε εάν οι ποιητές έπρεπε να υποβάλουν γραπτώς το κείμενο του δράματος προκειμένου να λάβουν Χορό ή αν ο άρχων αποφάσιζε βάσει προφορικού αιτήματος ή απαγγελίας ενός αποσπάσματος του έργου. Οι περισσότεροι άνθρωποι πρέπει να γνώριζαν τα έργα επειδή είχαν δει τις παραστάσεις και είχαν ακούσει την απαγγελία ή είχαν αποστηθεί δημοφιλή αποσπάσματα. Λίγοι θα ήταν αυτοί που θα ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν ένα αντίγραφο ολόκληρου του έργου (Αριστοφ., *Βάτρ.* 52–54). Δεν σώζονται παπυρικοί κύλινδροι από την εποχή του ίδιου του Ευριπίδη, αλλά αν κρίνουμε από τα παλαιότερα αποσπάσματα που σώζονται σε κυλίνδρους από τον 4ο αιώνα, εικόζουμε ότι τα αντίγραφα του 5ου αιώνα ήταν γραμμένα κυρίως με όρθια γράμματα παρόμοια με αυτά των λίθινων επιγραφών της ίδιας εποχής ή τις ζωγραφισμένες επιγραφές στα αγγεία, χωρίς διαστήματα μεταξύ των λέξεων και χωρίς διακριτικά, αλλά με σποραδική χρήση της άνω τελείας. Πιθανότατα χρησιμοποιούνταν το ιωνικό αλφάβητο, εφόσον οι Αθηναίοι στην καθημερινότητά τους χρησιμοποιούσαν ιωνικά γράμματα ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα. Η αλλαγή του ομιλητή πρέπει με κάποιον τρό-

πο να σημειωνόταν στο κείμενο, ίσως ήδη όπως γινόταν στους παπύρους πάνω από έναν αιώνα αργότερα.

Παρόλο που οι ιαμβικοί τρίμετροι των διαλογικών μερών (καθώς και οι τροχαϊκοί τετράμετροι ή οι σπάνιοι δακτυλικοί εξάμετροι) πρέπει να καταλάμβαναν έναν στίχο έκαστος ακόμη και στα παλαιότερα κείμενα, η οργάνωση των λυρικών μερών προκάλεσε διαφωνίες. Η παραδοσιακή άποψη των σύγχρονων φιλολόγων ήθελε τα λυρικά μέρη στα παλαιότερα τραγικά κείμενα να είναι γραμμένα σαν πεζός λόγος, σε μεγάλες συνεχόμενες αράδες με κενά μόνο μεταξύ των στροφών, σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη οργάνωση των στίχων σε μικρότερες μονάδες γνωστές ως κώλα. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες ακούστηκαν διάφορα επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι οι μουσικές σημειώσεις και οι στίχοι που οργανώνονταν σε κώλα παραδίδονταν σε όλα τα χειρόγραφα, από το αντίγραφο του συγγραφέα έως την αλεξανδρινή παράδοση, στην οποία βασίζονται εντέλει τα μεσαιωνικά χειρόγραφα που έχουμε (Kopff/Fleming 1992). Πολλά από τα επιχειρήματα αυτά δεν αντέχουν σε προσεκτικότερη εξέταση, και τα διαθέσιμα τεκμήρια ακόμη ευνοούν την παραδοσιακή άποψη (Prauscello 2006, 7–121· τα χορικά οργανώνονται σχεδόν σε πεζή μορφή ακόμα και στον πάπυρο του Κρεσφόντη του 2ου αι. π.Χ., p.Köln 10.398).

Τα εκατό χρόνια μετά τον θάνατο του Ευριπίδη ήταν τεράστιας σημασίας για την επιβίωση και τη διάδοση του έργου του, αλλά τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι πενιχρά και έμμεσα και τα συμπεράσματα που μπορούμε να αντλήσουμε εξαιρετικά αβέβαια. Με τον θάνατο του Ευριπίδη τα αντίγραφα κάποιων τραγωδιών θα διατηρήθηκαν από την οικογένειά του (μαθαίνουμε ότι ένας γιος ή ανιψιός του ονόματι Ευριπίδης ανέλαβε την παραγωγή της τριλογίας *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, *Βάκχες* και *Αρχέλαος* μετά τον θάνατο του ποιητή), κάποια αντίγραφα θα βρίσκονταν στην κατοχή ηθοποιών, ενώ άλλα θα κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι μεταξύ των λίγων ανθρώπων που ασχολούνταν με την ανάγνωση και τη συλλογή βιβλίων τη συγκεκριμένη εποχή. Η χρήση των βιβλίων και οι ιδιωτικές συλλογές ήταν μια πολύ πιο διαδεδομένη ενασχόληση κατά τον 4ο αιώνα. Οι ποιητές του 4ου αιώνα, καθώς και ο Πλάτωνας με τον Αριστοτέλη, πρέπει να γνώριζαν πολλά παλαιότερα ποιητικά έργα χάρη στην ανάγνωση βιβλίων και όχι από την παρακολούθηση παραστάσεων (μάλιστα ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για τη δυνατότητα μιας κωλογραμμένης τραγωδίας να προκαλεί τις χαρακτηριστικές της συναισθηματικές και πνευματικές επιδράσεις στο κοινό με μια απλή ανάγνωση: *Ποιητική* 1450b18–20, 1453b3–7, 1462a11–13). Με την εκρηκτική αύξηση των δραματικών παραστάσεων σε ολό-

κληρο τον ελληνικό κόσμο του 4ου αιώνα, οι παραστάσεις των τραγωδιών του Ευριπίδη επαναλαμβάνονταν συχνά, και μερικές φορές γίνονταν αλλαγές στα χειρόγραφα των ηθοποιών. Οι σύγχρονοι φιλόλογοι συμφωνούν ότι ορισμένες από αυτές τις «παρεμβολές» των ηθοποιών παρεισέφεραν στη χειρόγραφη παράδοση στην οποία βασίζονται τα κείμενά μας (και αυτό συμβαίνει συχνότερα στον Ευριπίδη, γιατί τα έργα του ήταν εξαιρετικά δημοφιλή στο θέατρο μετά τον θάνατό του), αλλά διαφωνούν σχετικά με την έκταση αυτού του φαινομένου. Η μία άποψη υποστήριζε ότι τα βιβλία που διάβαζαν οι αναγνώστες κατά κανόνα προέρχονταν από τα αντίγραφα των ηθοποιών (Page 1934, 1–2), ενώ η άλλη ότι τα αντίγραφα προς ανάγνωση είχαν γενικά μια ξεχωριστή παράδοση, που όμως δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τα αντίγραφα των ηθοποιών (Mastronarde 1994, 39–49). Μια ενδιαφέρουσα πτυχή αυτής της κατάστασης προκύπτει από το λεγόμενο «Λυκούργειο Ψήφισμα» (Kannicht 2004, μαρτ. 218 = Πλούτ., *Ηθικά* 841F). Μετά την καταστροφική ήττα στην Χαιρώνεια το 338 π.Χ., η οποία επέβαλε τη μακεδονική κυριαρχία στα ελληνικά πράγματα, ο Αθηναίος πολιτικός Λυκούργος αφιερώθηκε όχι μόνο στο να σταθεροποιήσει τα οικονομικά της πόλης αλλά και στην αποκατάσταση του ηθικού των πολιτών επιβεβαιώνοντας το μεγαλείο του αθηναϊκού πολιτισμού. Κατάφερε να ενισχύσει τόσο το θρησκευτικό αίσθημα όσο και την παραδοσιακή ποιητική και πνευματική υπεροχή της Αθήνας παίρνοντας μέτρα που αφορούσαν τις θεατρικές παραστάσεις (Scodel 2007): ξαναέχτισε το θέατρο του Διονύσου ως μια μεγαλειώδη λίθινη κατασκευή, ανήγειρε δημόσιες προτομές του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη (εξισώνοντάς τους έτσι με πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες ως υποδείγματα πατριωτισμού και αστικής σοφίας) και καθιέρωσε επίσημα δημόσια αντίγραφα των τραγωδιών των τριών τραγικών. Το ψήφισμα αναφέρεται συνοπτικά από τον Πλούταρχο και το κείμενο είναι ελαφρώς φθαρμένο, αλλά φαίνεται να λέει ότι οι ηθοποιοί δεν επιτρέπεται να παρουσιάζουν σκηνική εκτέλεση κειμένου που διαφοροποιούνταν από το επίσημο αντίγραφο. Μολαταύτα, δεν γνωρίζουμε από ποιες πηγές προήλθαν τα επίσημα αντίγραφα και πόσο αξιόπιστες ήταν.

2. Από την Αλεξάνδρεια στην Ύστερη Αρχαιότητα

Οι ελληνιστικοί βασιλείς επιζητούσαν αναγνώριση και κύρος χρηματοδοτώντας καλλιτέχνες, λογίους και επιστήμονες, και αυτό το φαινόμενο δεν ήταν πουθενά πιο έντονο από ό,τι στην Αλεξάνδρεια των Πτολεμαίων. Ένα ανέκδοτο στον Γαληνό (Radt 1977, μαρτ. 157= in Hipp. Epid. 3 Comm. 2,4) υποστηρίζει

ότι τα επίσημα αντίγραφα του αθηναϊκού κράτους που συγκροτήθηκαν επί Λυκούργου αποκτήθηκαν από έναν Πτολεμαίο (ίσως από τον Πτολεμαίο Γ' τον Ευεργέτη, 247–221) για τη συλλογή της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας (Fraser 1972, I.325· Battezzato 2003b). Για τον Ευριπίδη, όπως και για τον Αισχύλο και τον Σοφοκλή, οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι συνέλεξαν όλα τα κείμενα όσο περισσότερων τραγωδιών μπορούσαν, παραβάλλοντας τους τίτλους τους με τους τίτλους που ήταν γνωστοί από τις διδασκαλίες που είχαν συγκροτηθεί τον προηγούμενο αιώνα. Σε κάποιες περιπτώσεις ήταν αδύνατο να βρεθεί αντίγραφο, όπως φαίνεται από σημειώματα όπως αυτό που προστέθηκε στο αντίγραφο της *Μήδειας* και ανέφερε ότι το σατυρικό δράμα που ανήκε στην ίδια τετραλογία και ανέβηκε το έτος 431, οι *Θερισταί*, δεν σώζεται. Ομοίως, αν δεχτούμε ότι ο *Ρήσος* που βρέθηκε ανάμεσα στις σωζόμενες τραγωδίες του Ευριπίδη είναι στην πραγματικότητα έργο του 4ου αι., ο *Ρήσος* του Ευριπίδη δεν έφτασε ποτέ στην Αλεξάνδρεια, αφήνοντας ένα κενό στο οποίο παρεισέφησε το μεταευριπίδειο δράμα. Οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι καθώς επεξεργάζονταν τις τραγωδίες και τα άλλα ποιητικά κείμενα είχαν γενικά την τάση να επιδιώκουν μια πιο τυποποιημένη εμφάνιση των κειμένων αυτών. Όπως ακριβώς οι «εκκεντρικές» εκδόσεις του Ομήρου (αυτές που είχαν πολλές γλωσσικές παραλλαγές, επιπλέον στίχους ή συντετμημένα χωρία) αντικαταστάθηκαν από πιο τυποποιημένα κείμενα χάρη στη δράση σχολιαστών του 3ου και του 2ου αι. π.Χ., το ίδιο φαίνεται ότι συνέβη και με τα περισσότερα τραγικά κείμενα, που από τον 2ο αι. και εξής αποκτούν πιο τυποποιημένη μορφή. Παρόλο που οι σχολιαστές όταν έβλεπαν μια εντελώς διαφορετική έκδοση μιας τραγωδίας, λογικά δεν θα διατηρούσαν κάποιες ολοφάνερές παρεμβολές ή διορθώσεις, η γενική τους εκδοτική τακτική ήταν να συμπεριλαμβάνουν τους καλά μαρτυρημένους στίχους, ακόμη και αν δεν παραδίδονταν σε όλα τα χειρόγραφα, και να σημειώνουν τις αμφιβολίες τους για τη γνησιότητά τους σε ξεχωριστά σχόλια, προσθέτοντας σύμβολα στο περιθώριο του κειμένου που υποδείκνυαν την ύπαρξη τέτοιων σχολίων. Στις επόμενες εκδόσεις αυτά τα σύμβολα χάθηκαν, αλλά οι σημειώσεις που ονομάζονται *σχόλια*, πολλές από τις οποίες προέρχονται από τις εργασίες των ελληνιστικών φιλόλογων, μερικές φορές περιέχουν αναφορές σε τέτοια σύμβολα (Σοφ. *Οιδίπους επί Κολωνών* 237) ή αναφέρουν τη μη ομοιόμορφη μαρτυρία ενός στίχου ή χωρίου (Mastrorarde 1994, 254–255) ή εκφέρουν απόψεις σχετικά με τη μη γνησιότητα κάποιου χωρίου (Σχόλ. *Ορ.* 640, Σχόλ. *Τρω.* 975). Η γενική ομοιομορφία της διαίρεσης σε κώλα των λυρικών μερών της τραγωδίας σε παπύρους μετά το 200 π.Χ. περίπου,

καθώς και στα μεσαιωνικά χειρόγραφα, φαίνεται ότι είναι επίσης το αποτέλεσμα της εκδοτικής δράσης των αλεξανδρινών φιλόλογων (το όνομα του Αριστοφάνη του Βυζάντιου είναι κατεξοχήν συνδεδεμένο με αυτή τη δραστηριότητα).

Από τον 3ο αι. π.Χ. έως και τον 6ο αι. μ.Χ. γνωρίζουμε από πρώτο χέρι το κείμενο του Ευριπίδη χάρη σε δεκάδες λείψανα των αρχαίων αντιγράφων (για αναλυτική αναφορά και επισκόπηση βλ. Carrara 2009). Ευριπίδεια χωρία έχουν βρεθεί σε παπύρους, περγαμηνές, όστρακα, και ξύλινες πινακίδες (ακόμη και σε επιγραφές: Bousquet 1952, 107· Habicht 1952). Κάποια από αυτά τα κείμενα χρησιμοποιούνταν ως ανθολόγια για σχολική χρήση σε διάφορες τάξεις (από ασκήσεις γραφής μέχρι και ρητορικά γυμνάσματα), ενώ άλλα έχουν βάσιμους λόγους να θεωρούνται ότι προέρχονται από αντίγραφα ολόκληρων τραγωδιών. Κάποια έχουν συνταχθεί προσεκτικά από επαγγελματίες γραφείς, άλλα είναι γραμμένα πρόχειρα ή αδέξια από αναγνώστες ή φιλόλογους. Κάποια χειρόγραφα δεν περιέχουν καθόλου διορθώσεις, ενώ άλλα έχουν διορθώσεις, κάποιους τόνους και σημεία στίξης ή ακόμη και σύντομες σημειώσεις. Στα κείμενα αυτά παρατηρείται μια σειρά από συμβάσεις. Παρόλο που το όνομα ενός ομιλητή διευκρινίζεται στο περιθώριο, ιδιαίτερα στην πρώτη εμφάνισή του, ο συνήθης τρόπος να σημειώνεται η αλλαγή του ομιλητή είναι η *παράγραφος* (μια οριζόντια γραμμή κάτω από τα πρώτα γράμματα του στίχου, η οποία συνήθως προεκτείνεται λίγο στο αριστερό περιθώριο), τοποθετημένη κάτω από τον τελευταίο στίχο του προηγούμενου ομιλητή. Αν υπάρχει *αντιλαβή* (αλλαγή ομιλητή μέσα στον ίδιο στίχο, πολύ πιο σπάνια στην τραγωδία συγκριτικά με την κωμωδία), σημειώνεται με ένα *δίωλον* εντός του στίχου (και μερικές φορές με λίγο μεγαλύτερο κενό) και επιπλέον με το σημείο της *παραγράφου*. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, μετά το 200 π.Χ. περίπου, οι στίχοι των λυρικών μερών διαιρέθηκαν σε μικρότερες μονάδες για ευκολία και για την καλύτερη εμφάνιση του κειμένου αλλά και για να αναγνωρίζονται ευκολότερα τα οικεία μετρικά μοτίβα μέσα στις μεγαλύτερες μονάδες (μετρικές περιόδους) που συναποτελούν μια στροφή. Επιπλέον, πρέπει να ήταν δεδομένο κάποιο σύστημα για τη ρύθμιση των περιθωρίων (Savignago 2008): Αν οι ιαμβικοί τρίμετροι όριζαν το κανονικό περιθώριο στην αριστερή στήλη του χειρογράφου, τότε κάποιοι στίχοι, όπως οι τροχαικοί τετράμετροι, θα ήταν γραμμένοι με *έκθεση* (δηλ. ο στίχος θα άρχιζε λίγο πιο αριστερά από ό,τι στους τριμέτρους) και οι περισσότεροι λυρικοί στίχοι, καθώς θα ήταν διαιρέσιμοι σε μικρότερα κώλα, θα ήταν γραμμένοι με *είσθεση* (δηλαδή θα άρχιζαν πιο δεξιά από τους τριμέτρους). Κατά τη διάρκεια αυτής της

περιόδου, οι λέξεις γράφονται ακόμη συνεχόμενα, ενώ τα εκδοτικά σύμβολα και η στίξη είναι σχετικά ασυνήθιστα. Το σύστημα με τους τόνους και τα πνεύματα αποδίδεται στον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο και τοποθετείται χρονικά γύρω στο 200 π.Χ., αλλά τα σημεία αυτά προσθέτονταν συνηθέστερα σε ομηρικά χειρόγραφα και σε μη αττικά/ιωνικά λυρικά ποιήματα παρά σε δραματικά κείμενα. Όταν σε κάποιο αρχαίο χειρόγραφο του Ευριπίδη εντοπίζεται μεγάλος αριθμός τονικών σημείων, αυτό μπορεί να υποδηλώνει είτε μια σχολική άσκηση είτε έναν ιδιαίτερα πεπαιδευμένο χρήστη. Οι λέξεις που σημειώνεται ότι παραλείπονται στις σύγχρονες εκδόσεις δεν εμφανίζονται με συνέπεια στα αρχαία αντίγραφα (όχι μόνο από το ένα αντίγραφο στο άλλο, αλλά συχνά και από τον ίδιο γραφέα μέσα σε ένα σχετικά σύντομο τμήμα σωζόμενου κειμένου): το φωνήεν που υφίσταται έκθλιψη μπορεί να συμπληρώνεται (*scriptio plena*), ακόμη και αν δεν θα έπρεπε να προφερθεί, ή άλλες φορές παραλείπεται, περίπτωση στην οποία άλλοτε σημειώνεται απόστροφος και άλλοτε όχι.

Οι πάπυροι επίσης μας προσφέρουν χρήσιμες ενδείξεις για μια αλλαγή στη μορφή των λογοτεχνικών κειμένων, αλλαγή που είχε μεγάλη σημασία στη μετάδοση και επιβίωση (ή απώλεια) πολλών αρχαίων κειμένων. Μέχρι την εποχή της ακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 2ο αι. π.Χ. η τυπική μορφή των λογοτεχνικών βιβλίων ήταν ο παπύρινος κύλινδρος. Η αναπαράσταση ενός παπύρινου κυλίνδρου σε επιτύμβιες στήλες, σε μούμιες ή αλλού αποτελούσε ένδειξη ότι το πρόσωπο που απεικονιζόταν ήταν ένα ιδιαίτερα καλλιεργημένο μέλος της ανώτερης κοινωνικής τάξης και συμμετοχος στη μακραίωνη και διαδομένη ελληνική πολιτιστική παράδοση. Οι κύλινδροι συνήθως περιείχαν μόνο ένα δράμα και οι πάπυροι που έχουν δημοσιευτεί ως τώρα δείχνουν ότι οι αναγνώστες της Πτολεμαϊκής και πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου σε πόλεις και χωριά της Αιγύπτου είχαν πρόσβαση σε περίπου 36 ευριπίδεια δράματα. Η μορφή του κώδικα άρχισε να κερδίζει έδαφος έναντι του κυλίνδρου για την αντιγραφή λογοτεχνικών κειμένων ήδη από τον 2ο αιώνα μ.Χ. και μεταξύ του 2ου και του 4ου αιώνα έχουμε τη μετάβαση από την κυριαρχία του κυλίνδρου στην επικράτηση του κώδικα, ενώ από τον 6ο αι. ο κώδικας έχει αντικαταστήσει εντελώς τον κύλινδρο (Johnson, 2009, 256–267). Τα παλαιότερα αποσπάσματα κωδίκων του Ευριπίδη που έχουν βρεθεί είναι το P.Oxy. 47.3321 (Φοίνισσες) και το BKT 5.2, σελ. 73–79, inv. 13217 (Κρήτες), τα οποία χρονολογούνται στο τέλος του 2ου αι. ή στην αρχή του 3ου. Οι παλαιότεροι κώδικες συνήθως φτιάχνονταν από φύλλα παπύρου, αλλά τον 4ο αιώνα μια σημαντική μειονότητα ήταν από περγαμηνή, η χρήση της οποίας αυξήθηκε έως ότου έγινε το επικρατέ-

στερο υλικό κατά τον 7ο αιώνα. Η μορφή του κώδικα για τη μετάδοση των κειμένων είχε διπλή σημασία. Καταρχάς, επέτρεπε ή ενθάρρυνε την έκδοση μιας ομάδας κειμένων του ίδιου συγγραφέα στον ίδιο τόμο. Χάρη στο γεγονός αυτό ήταν πιθανότερη η επιβίωση μιας ομάδας έργων, όμως υπήρχε ο κίνδυνος να χαθούν έργα που δεν ήταν ενσωματωμένα σε συλλογές (Cavallo 1986). Επειδή διαθέτουμε τόσο πενιχρά λείψανα από τους ευριπίδειους κώδικες της εποχής αυτής, είναι αδύνατο να πούμε ποιοι συνδυασμοί τραγωδιών περιέχονταν στους παλαιότερους αυτούς κώδικες ή αν κάποιοι από αυτούς τους κώδικες περιείχαν μόνο ένα έργο. Το εντυπωσιακό είναι ότι από τους 29 ή 30 κώδικες από τους οποίους έχουν δημοσιευτεί αποσπάσματα, μόνο τρεις περιέχουν δράματα εκτός της ευριπίδειας “συλλογής” (περισσότερα για αυτήν στη συνέχεια), συγκεκριμένα τα έργα Κρήτες, Φαέθων και πιθανότατα Μελανίπη Δεσμώτις. Τα έργα που παραδίδονται στους άλλους 26 ή 27 κώδικες είναι τα εξής: Εκάβη, Ορέστης, Φοίνισσες, Μήδεια, Ιππόλυτος, Ανδρομάχη και Βάκχες. Υπάρχουν στοιχεία για την ύπαρξη των παρακάτω συνδυασμών στον ίδιο κώδικα (ένας κώδικας για κάθε ζεύγος): οι Φοίνισσες με την Μήδεια, ο Ορέστης με τις Βάκχες, ο Ορέστης με την Μήδεια, η Μήδεια με τις Βάκχες. Η δεύτερη συνέπεια της μετάβασης στη μορφή του κώδικα ήταν ότι αυτή η μορφή συχνά άφηνε γύρω από κάθε στήλη κειμένου άφθονο περιθώριο για σημειώσεις. Εκτενή σχόλια στο περιθώριο του κειμένου μαρτυρούνται σε ιατρικά και δικανικά κείμενα της ύστερης αρχαιότητας, ενώ για τα λογοτεχνικά κείμενα υπάρχει η γοητευτική περίπτωση ενός Καλλιμάχειου κώδικα του 6ου ή του 7ου αι. (P.Oxy. 20.2258) με λόγια σχόλια στα περιθώρια. Είναι, λοιπόν, πιθανόν ότι την ίδια περίοδο ο όγκος των παλαιότερων σχολίων συγκεντρώθηκε στα περιθώρια ενός κώδικα των επιλεγμένων τραγωδιών, αλλά δεν αποκλείεται αυτό να έγινε τον 9ο αιώνα (Wilson 1983b, McNamee 2007, 91–92, Maehler 1993, Montana 2014· για τα σχόλια στον Ευριπίδη βλ. Schwartz 1887–1891, Mastronarde 2010).

3. Μεσαίωνας

Παρόλο που οι παπύρινοι κύλινδροι και οι πρώιμοι κώδικες μας δίνουν μια γεύση του κειμένου των ευριπίδειων τραγωδιών έως τον 7ο αι. μ.Χ., οι τραγωδίες που σώζονται ακέραιες βασίζονται στη μεσαιωνική κειμενική παράδοση, που άρχισε όταν αντίγραφα που γράφτηκαν σε κεφαλαιογράμματα γραφή κατά την ύστερη αρχαιότητα (ή, λιγότερο πιθανό, κατά την φτωχότερη πολιτισμικά περίοδο από τον 7ο αιώνα έως τις αρχές του 9ου) χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για μία ή περισσότερες μεταγραφές στη νέα μικρογράμματα γραφή που άρχισε να χρησιμο-

ποιείται στα λογοτεχνικά κείμενα κατά το πρώτο μισό του 9ου αιώνα. Οι 19 σωζόμενες τραγωδίες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες με διαφορετικές γραμμές παράδοσης. Δέκα τραγωδίες (*Εκάβη*, *Ορέστης*, *Φοίνισσες*, *Μήδεια*, *Ιππόλυτος*, *Ανδρομάχη*, *Άλκηστη*, *Τρωάδες*, *Ρήσος* και *Βάκχες*) αποκαλούνται οι «επίλεκτες» τραγωδίες του Ευριπίδη. Κάποιοι πίστευαν ότι αυτή η συλλογή προέκυψε από σκόπιμη επιλογή ήδη από τον 2ο αιώνα π.Χ. και ότι εναρμονιζόταν με την επιλογή επτά τραγωδιών του Αισχύλου, επτά του Σοφοκλή και έντεκα κωμωδιών του Αριστοφάνη. Κάθε τέτοια συλλογή θα αποτελούσαν από δύο κώδικες ή ίσως από έναν τεράστιο κώδικα. Πιο πιθανά φαίνονται δυο άλλα σενάρια. Το πρώτο είναι αυτή η συλλογή να εμφανίστηκε γύρω στον 4ο αιώνα π.Χ. και να ήταν το τελικό αποτέλεσμα της βαθμιαίας μείωσης του ρεπερτορίου των τραγωδιών που διδασκόνταν στα σχολεία. Αυτές θα ήταν οι πιο πολυδιαβασμένες και αντιγραμμένες από τους πεπαιδευμένους αναγνώστες και για αυτές πιθανότατα θα κυκλοφορούσαν σχόλια για αρχάριους ή λίγο πιο έμπειρους αναγνώστες (δηλ. όχι υπερβολικά λόγια υπομνήματα). Το άλλο σενάριο είναι να μην υπήρχε μια τυπική συλλογή κατά την ύστερη αρχαιότητα, και η ομάδα που αποκαλούμε επίλεκτες τραγωδίες να εμφανίστηκε κατά τον 9ο αιώνα ή αργότερα, όταν συνενώθηκαν σε ανθολόγιο οι μικρότερες σωζόμενες ομάδες τραγωδιών. Πολλές από τις τραγωδίες της συλλογής φαίνεται να ήταν δημοφιλείς ήδη από την ελληνιστική εποχή, όπως προκύπτει από τα στατιστικά της εμφάνισής τους μεταξύ των τυχαίων παπυρικών αποσπασμάτων που έχουν εκδοθεί μέχρι στιγμής, ενώ η συχνότητα με την οποία εμφανίζονται στους παπύρους αυξάνεται κατά τους πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και σχεδόν — αλλά όχι απόλυτα — επικρατούν στους κώδικες της Ύστερης Αρχαιότητας. Έτσι η συλλογή πρέπει να προέκυψε από ένα συνδυασμό παραγόντων: επικράτησαν οι πιο δημοφιλείς για θεατρική αναπαράσταση (είτε μιλάμε για ολόκληρες τραγωδίες είτε για αποσπάσματα: Nervegna 2007, Gentili 1979), οι πιο πολυχρησιμοποιημένες στη σχολική μελέτη, οι πιο χρήσιμες για ρητορική εξάσκηση, οι πιο ενδιαφέρουσες από μυθολογική άποψη, επειδή κάλυπταν διαφορετικές περιοχές του μύθου, οι πιο πρόσφορες για σύγκριση με τον Όμηρο και τους άλλους τραγικούς και όσες διέθεταν ερμηνευτικά σχόλια.

Εντός της συλλογής διακρίνουμε τρεις υποομάδες. Σχεδόν όλα τα μεσαιωνικά χειρόγραφα πριν από το 1300 περίπου που περιλάμβαναν διάφορες τραγωδίες, είχαν τις *Εκάβη*, *Ορέστης* και *Φοίνισσες* στην αρχή της συλλογής (ο κώδικας O, Laurentianus 31.10, έχει τη *Μήδεια* πριν από τις *Φοίνισσες*). Αυτές οι τρεις τραγωδίες (μαζί με τον *Ιππόλυτο*) έχουν τα πιο

αναλυτικά σχόλια και επίσης σώζονται σε πολύ περισσότερα χειρόγραφα από ό,τι οι άλλες τραγωδίες. Ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων, που χρονολογούνται στη δεύτερη βυζαντινή (ή Παλαιολόγεια) αναγέννηση (αρχ. γύρω στο 1280) και αργότερα, περιέχουν μόνον αυτές τις τρεις τραγωδίες, οι οποίες αποτελούσαν τη βασική ύλη του μαθήματος της αρχαίας ποίησης στο σχολικό πρόγραμμα της ύστερης Βυζαντινής περιόδου. Αυτή η προτίμηση πιθανότατα αποκαλύπτει πρακτικές που εφαρμόζονταν πολύ πριν από τον 13ο αιώνα, εφόσον ήδη μαρτυρούνται σε μεγαλύτερο αριθμό παπύρων της πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου και της Ύστερης Αρχαιότητας από ό,τι οι υπόλοιπες τραγωδίες. Η δεύτερη υποομάδα αποτελείται από τις τέσσερις τραγωδίες που εμφανίζονται σε διάφορους συνδυασμούς και με διαφορετική σειρά στα κυριότερα παλιά χειρόγραφα και περιστασιακά εμφανίζονται σε χειρόγραφα της παλαιολόγειας εποχής και αργότερα: *Μήδεια*, *Ιππόλυτος*, *Ανδρομάχη* και *Άλκηστη*. Οι τρεις πρώτες εμφανίζονται συχνά στους παπύρους της ύστερης αρχαιότητας και διαθέτουν πλούσια σχόλια (με τον *Ιππόλυτο* να ξεπερνάει την *Εκάβη* σε πυκνότητα σχολίων συγκριτικά με το μέγεθός του), ενώ η *Άλκηστη* επιβιώνει σε μικρότερο αριθμό χειρογράφων και έχει σχετικά πιο λίγα σχόλια. Τέλος, οι *Τρωάδες*, ο *Ρήσος* και οι *Βάκχες* σώζονται σε πολύ λίγα αντίγραφα, ενώ τα σχόλια για τις *Τρωάδες* και τον *Ρήσο* είναι ακόμη πιο σπάνια από αυτά για την *Άλκηστη*, ενώ για τις *Βάκχες* δεν έχουν επιβιώσει καθόλου σχόλια. Το παλαιότερο χειρόγραφο του *Ρήσου* είναι ο κώδικας O του 12ου αιώνα. Για τις *Τρωάδες* ο πιο παλιός είναι ο κώδικας V, ο Vaticanus Graecus 909, που τοποθετείται μεταξύ 1250–1280· για τις *Βάκχες* είναι ο L, ο Laurentianus 32.2, (περιέχει μόνο τους στίχους 1–755) και ο P, ο Vaticanus Palatinus Graecus 287, αμφότεροι από το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα, ενώ υπάρχει ένα σημαντικό χάσμα στις τελευταίες σκηνές της τραγωδίας.

Τα έργα της τριάδας έχουν την πιο πλούσια βάση χειρογράφων. Τον 19ο αιώνα, και σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό στο έργο του Alexander Turyn στα μέσα του 20ού αιώνα (Turyn 1957), επικρατούσε η άποψη ότι έγινε μια μεταγραφή των επίλεκτων τραγωδιών σε μικρογράμματη γραφή τον 9ο ή τον 10ο αιώνα και ότι αυτό το αντίγραφο σε μικρογράμματη έγινε το αρχέτυπο για όλα τα σωζόμενα αντίγραφα σε μια ουσιαστικά κλειστή παράδοση. Οι φιλόλογοι πίστευαν ότι οι ασυνήθιστες γραφές και ακόμη και φαινομενικά σωστές αναγνώσεις που υπήρχαν μόνο σε χειρόγραφα από τα τέλη του 13ου αιώνα και μετά ήταν μοντέρνες γραφές που έπρεπε να αποδοθούν στην απροσεξία ή στις λανθασμένες παρεμβολές γραφών της μέσης και ύστερης Βυζαντινής εποχής ή (στην